

A HONFOGLALÓ MAGYAROK ÁLLATTARTÁSA

Egy, még az ősidőkben tartott előadásomban az antropológia mellett a zoológiát tartottam a régészet és természettudományok közti együttműködésre legközvetlenebbül, s emellé legolcsóbban is felhasználható tudományágnak. Mindkét tudományág vizsgálati anyaga ui. általában bőségesen kerül elő régészeti ásatások során, az anyag begyűjtése és tárolása többnyire különleges felszerelések nélkül véghezvihető az ásatásokon és alapvető meghatározásuk és tanulmányozásuk nem igényel speciális, költséges laboratóriumi berendezéseket. (Csak zárójelben teszem hozzá a fentiekhez, hogy a zoológia egy bizonyos előnyt élvez az antropológiával szemben: leletanyaga nemcsak temetőken, hanem telepeken is gyűjthető.)

Azóta persze a helyzet sokat változott: mind az antropológiában, mind a zoológiában egyre több laboratóriumi módszert alkalmazunk, de az anyag mennyiségéről és alapvető feldolgozásáról mondtak ma is érvényesek.

A honfoglaló magyarok állattartására és háziásítására vonatkozóan egyetlen csont kézbevétele nélkül, csupán a magyar őstörténet és a háziállat-fajták fejlődéstörténetének ismeretében két dolgot lehet eleve kijelenteni: 1. az állattartás maga az őshazából a Kárpát-medencéig tartó hosszú út alatt történt környezeti és kulturális hatástömeg eredményeként nyilvánvalóan nagyon összetett; 2. teljesen reménytelen vállalkozás, hogy a ritkásan máig is előforduló, a kutatás romantikus korszakában a honfoglaló időszakba visszavetített primitív háziállatfajtáinkat az elsőrendű bizonyítóanyagnak számító állatmaradványok közt felleljük.

1. A honfoglaló magyarok állattartásának képét illetően — azaz ami a tenyésztett fajok előfordulását és gyakoriságát, továbbá hasznosítását illeti, de nem megy bele az alkalmazott tartási módszerekbe — megállapítható, hogy a honfoglaló őseink által tenyésztett állatfajok száma igen magas, környezeti igényük és eredetük pedig igen változatos. Csak röviden kívánom megjegyezni, hogy mindez ama bizonyos elsőrendű bizonyító anyagnak számító állatmaradványok mellett művészi ábrázolások, néprajzi analógiák és történeti források vizsgálata nyomán derült ki.

Van azonban valami szomorú ebben a honfoglalás kori állattartási képben, az ti., hogy túlságosan *statikus*. Nem szabad ui. elfelejteni, hogy ez az állattartás egy hosszú, több évezredek fejlődés eredménye, végpontja. S mi csak ezt a végpontot ismerjük, az oda vezető utat, annak állomásait nem vagy legfeljebb igen-igen hiányosan. Szegény, korán elhunyt *Matolcsi János* kollégánk közel egy évet töltött hallatlanul szorgalmas munkával a Szovjetunióban, azzal a céllal, hogy az ősmagyar vándorlás útvonaláról, magyar lelőhelyekről állatsontanyagokat leljen fel akár ásatásoknál, akár a múzeumok raktáraiban, azonban egyetlenegyet sem talált. S az útjai eredményeként „Állattartás őseink korában” címmel 1982-ben publikált könyve — bár az egész a magyar őstörténet és vándorló őseink iránt érzett gyengéd szeretet hatja át — a honfoglalás kori magyar állattartásra vonatkozó eredményeit kizárólag Kárpát-medencei honfoglalás kori temetők és Árpád-kori falvak állatsontanyagának vizsgálati eredményeiből vonja le. A könyv túlnyomó része viszont a délorosz-délukrán steppe elég hézagos háziállat-története.

Félreértés ne essék, a fenti történettel nem állt szándékomban Matolcsi János emlékét, teljesítményét bántani, igen jó barátom volt, jelen előadásomban is építke eredményeire (ahogy ez fordítva is megtörtént), csak a felmerülő nehézségekre akartam példának felhozni. Nem jártak jobban azonban a magyar—szovjet expedíciók sem, melyek szintén nem találtak ebből a szempontból érdemleges lelőhelyet vagy csontanyagot. Most már csak egyetlen reményünk van, hogy az eddig megközelíthetetlen, kisebb vidéki múzeumok átnevezésével — amit legújabbban tervezünk — találunk majd olyan lelőhelyeket, melyek anyaga a múzeumban vizsgálható vagy maguknak az ásatásoknak a folytatása megoldható. Úgy hiszem, hogy ez nemcsak régészeti, hanem nemzeti kötelezettségünk is, hiszen végre valahára alkalmunk nyílik ilyen kutatásokra.

De térjünk vissza eredeti témánkra, a honfoglaló magyarok által tartott háziállatokra. A fentebb megnevezett források vizsgálata nyomán megállapítható, hogy a honfoglaló őseink állattartásában az alábbi fajok fordultak elő: *szarvasmarha* (*Bos taurus* L.), *juh* (*Ovis aries* J.), *kecske* (*Capra hircus* L.), *sertés* (*Sus scrofa dom.* L.), *teve* (*Camelus cf. bactrianus* L.), *ló* (*Equus caballus* L.), *kutya* (*Canis familiaris* L.), *tyúk* (*Gallus domesticus* L.), *lúd* (*Anser cf. domesticus* L.), *réce* (*Anas domestica* L.). Ebből a 10 háziállatfajból a teve kivételével 9 előfordul az Algyő-258. sz. kútkörzetben Kürti B. által feltárt honfoglalás kori sírokból. (Takács I. szíves közlése.) A fenti sorozathoz — minden valószínűség szerint — még két további faj, a szamár és a macska csatlakozott. Ezek ugyanis egyrészt a szkíták és a Fekete-tenger északi partvidékén a görög gyarmatvárosok megjelenése óta előfordultak a délorosz—délukrán steppék településein, másrészt a római kor óta hazánkban is. Ha tehát őseink ide vezető útjukon nem is vették volna át őket, a Kárpát-medencébe érkezve mindenesetre hamar kiegészíthették velük háziállat-állományukat.

Nagyon fontos a kilenc háziállatfajnak — még ha közülük a lúd és a réce háziásított volta csak kérdőjeles is — Algyő 258. sz. kútkörzetének honfoglalás kori temetőjében való előfordulása. Ez ugyanis pozitív bizonyíték, hogy a temetőbe temetkezett honfoglaló népesség ezeket a háziállatokat 99%-os valószínűséggel magával hozta és nem itt vette át. Egy ilyen fajokból kialakított állattartás-típus akár Etelköz ligetes steppei övezetében is virágozhatott.

Némileg más a teve előfordulásának kérdése. Erre némi homályos csonttani utalás mellett a Képes Krónika ábrázolása a közvetlen bizonyíték, de közvetett az, hogy útvonaluk déli szegélyén a teve, éspedig a kétpúpú formája, minden valamirevaló lelőhelyen előfordult, átvétele tehát bármikor lehetséges volt. Mindamellet a teve nem számíthatott gyakori háziállatnak, mert a miniatúrafestő nem ismerte jól, úgyhogy biztonság kedvéért púpja elé lovasokat festett (így nem is lehet eldönteni, egy- vagy kétpúpú tevéről van-e szó), Keleti származását azonban ismerte, mert lovasát keleti öltözékkel, kaftánnal ruházta fel.

Az algyői temető háziállatleleteiből megrajzolt állattartásképek azonban van egy lényeges hibája, az, hogy a csontok ui. sírokból vannak. A sírokból pedig csak olyan fajok csontjai fordulnak elő és olyan gyakoriságban, amelyeket és amilyenben a temetkezési rítus előír. A fajoknak az állattartásban létezett hiányos határok közt valószínű arányát a települések csontanyaga mutatja.

A kevés és általában elég kisszámú csontanyaggal bíró Árpád-kori telep közül nyilván az Alföldön fekvők őrizték meg legjobban a honfoglalás kori

állattartás hagyományait és vetíthetők emiatt legjobban oda vissza. Ezeken a településeken a szarvasmarha, a ló és a kis kérődzők (főként a juh) a leggyakoribb állatfajok, a sertés viszont általában ritka, bár kétségtelenül mindig előfordul (Tiszalök-Rázomon pedig macska is van). A fentiek szerint ez az állattartás meglehetősen mobil jellegű, de semmi esetre sem nomád. Magam ezt annak idején azzal magyaráztam, hogy egy mobil életmódot élt nép sokáig még akkor is igyekszik megtartani eredeti állattartását, mikor már olyan környezetbe kerül, ahol ezek a faji arányok többet már nem ideálisak. Ugyanezt *Balassa I.* némileg másképpen magyarázza: szerinte, ha egy félig letelepült nép valamilyen okból hazát változtat, akkor annak nomád vonásai kerülnek előtérbe. Hogy a két magyarázat közül melyik helytálló, annak eldöntését a hallgatóságra bízom.

Mindenesetre, ez a szarvasmarha-ló-juh-kecskére alapozott állattartás igen közeli rokonságban áll a Fekete-tengert északról kísérő steppék népeivel, ugyanakkor élesen eltér — mint ezt már korábban kifejtettem — a szlávok és germánok szarvasmarhára és sertésre alapozott állattartásától. Miután feltekezem, hogy ezek a problémák itt részleteikben is ismertek, nem térek ki rájuk, csupán egyet hangsúlyozok, azt ti., hogy a két állattartási típus nem csupán a fajok gyakoriságviszonyaiban, hanem hasznosításában is különbözik, és ebből a szempontból szoros kölcsönhatásban áll a vadászattal is. (Ez utóbbi jelentősége viszont nemegyszer az állattartás lehetőségeivel és sikeres vagy balsikerű voltával is kapcsolatban van.)

2. Ami a honfoglalás kori magyar állattartásban előfordult háziállat-fajták kérdését illeti, a probléma jóval nehezebb, mint az állattartás egészét illetően. Lehet, hogy elfogult vagyok, de úgy érzem ennek oka századunk első harmadának az a romantikus törekvése, hogy a ma még szórványosan előforduló és a 15. sz. óta irodalmi forrásokban is fel-feltűnő, különleges parlagi fajtákat — konkrétan a magyar szürke marhára, a racka juhra, a pulira, kuvaszra és komondorra gondolok itt — a honfoglalás korára, sőt az elé is visszavetítse. Ennek *Hankó Béla* debreceni zoológus professzor volt elsősorban az apostola, s ezzel — nyilván hazafiúi lelkesedésből — azt kívánta bizonyítani, hogy honfoglaló őseinknek még a háziállatai is különbek voltak, mint bárhol másutt Európában; hadd ne folytassam tovább ezt a gondolatort. Mindehhez Hankó professzor olyan jó stílussal rendelkezett, hogy nézetei — elsősorban az állattenyésztők és a nagyközönség soraiban — gyorsan elterjedtek. Meg kell valanom, kezdő koromban magam is elbűvölve és meggyőzve olvastam „A magyar szarvasmarha eredete” c. 1936-os munkáját, amelyikben a magyar szürke marhát a honfoglalással hazánkba bekerült fajtának írta le, és csak a végén jöttem rá, hogy következtetéseihez egyetlenegy — nemhogy honfoglalás kori, de még Árpád-kori vagy késő középkori — szarvasmarha-leletet sem vizsgált. És ugyanígy volt ez a többi ősmagyarnak vélt háziállat-fajtaival is. Mindez egy nagyon keserves önvizsgálat eredménye, s magamnak is közel tíz évembe került, míg — megfelelő Árpád-kori és honfoglalás kori csont- és ábrázolási anyag birtokában — hozzá mertem kezdeni a szükséges korrekciókhoz. És ebben a kérdésben tökéletesen megegyezek néhai Matolcsi J. véleményével: „Nem hinnénk, hogy nemzeti becsületünkön ejtene csorbát annak kiderítése, hogy őseink nem éppen a nagy szarvú, nagy testű pusztai magyar szürke marha impozáns példányaival érkeztek mai hazánkba. Sőt, tudományos téren jogos elmarasztalásnak akkor tennék ki magunkat, ha görcsösen ragaszkodnánk

valamely akár keletről, akár nyugatról származott háziállatfajta évezredekén át tartó változatlanágának feltételezéséhez.’’

Am ezzel nem zárult le még a szarvasmarha-kérdés, még mindig fel-felröppen az ún. *primigenius* típusú kora középkori szarvasmarháink keleti származásának lehetősége. Végőskig leegyszerűsítve ui. a kérdést, a háziarhának két típusa különíthető el: az őstulokhoz közel álló koponyaalkatú és hosszú szarvú, ún. *primigenius* típus és a keskeny homlokú, hullámos fejélű, rövid szarvú *brachyceros*-típus. S hogy még bonyolultabb legyen a szituáció, jó ideig a *primigenius* típust valahogy összekapcsolták a nagytestűséggel, ami egyszerűen nem áll, mert éppúgy voltak ebben a típusban kistestű marhák, mint a *brachycerosban* nagytestűek. Emellé *primigenius* típusú háziarhák Európa minden területén — sőt, gyakorlatilag az Óvilágban mindenütt, ahol szarvasmarhák csak élnek — előfordulnak, azon egyszerű oknál fogva, hogy az őstulok háziásítása *primigenius* típusú háziarhákat eredményez, melyek egy része meg is marad ezen a szinten, nagy részük viszont továbbfejlődik a *brachyceros* és más típusok irányába. A hosszú szarvú marhák keleti származásának lehetősége egyébként halványan még Matolcsi J. legutolsó munkájában is felmerül, azonban sem az ábrázolt szarkeli szarvcsapok, sem pedig a felgyői telepen találtak nem egyeznek a magyar szürke szarvcsapokkal. Mindamellott ő sem kísérli meg ezeket a marhákat a mai magyar szürke marhákkal azonosítani. Erre a kérdésre egyébként a végén még röviden visszatérek.

A ló kérdése viszont egészen más természetű. Itt már századunk eleje óta szinte megállás nélkül folyik a vita, vajon a honfoglaló magyarok lovai, a Kelet-Európa déli steppéin élt tarpántól vagy az ázsiai mongol vadlótól, a Przewalski-lótól származnak-e? Az, hogy éppen a ló körül csaptak össze az indulatok, az elsősorban a lónak a honfoglaló magyarok életében játszott harcostársi szerepéből következik, de valószínűleg ugyanilyen súllyal esik az is a latba, hogy a ló leletei — koponyái és lábvégei — a leggyakrabban előforduló állatleletek a honfoglalás kori sírokban. Nincs itt most mód arra, hogy a különböző nézeteket ismertessem, de erre egyébként sincs különösebb szükség, mert a dél orosz és a mongol vadló nem képviselnek külön fajokat, hanem egyazon vad faj, a holocén vadló (*Equus ferus* Boddaert) alfajai. A két alfaj különböző elterjedési területen élt, a tarpán Dél-Oroszországban és Dél-Ukrajnában, észak felé viszont az erdős övezetbe is eljutott, a Przewalski-ló pedig eredetileg Közép-Ázsiát népesítette be (és csak a legutolsó századfordulón szorult vissza Mongóliába), elterjedésének nyugati határa az Ural és a Kaukázus lehetett. A két faj egyébként az Ural és a Volga közti területen érintkezhetett egymással.

A két alfaj közt külsőre különben kevés különbség volt. A tarpán egérszürke volt, fekete fejjel, lábvégekkel, sörény- és farokszőrökkel. A Przewalski-ló színe a pej, sárga és fakó árnyalatait képviselte, ugyanazon sötét régiókkal, mint a tarpán. Mindkettő sörénye rövid, felálló volt. A Przewalski-ló valamivel nagyobb testű, hosszabb fejű volt, mint a tarpán, és legkorábbi háziásításuk is kb. ugyanazon időben, az i. e. 4. évezred közepe táján történt. A fentiek miatt gyakorlatilag lehetetlen meghatározni, melyik volt kettejük közül a magyar lovak őse, utóbbiak ugyanis a háziásítás hatására sokat változtak. Ha feltételezzük, hogy a magyar őshaza az Uraltól keletre feküdt, Przewalski-lovak háziásítása objektív szükségszerűség lehetett, az is bizonyos viszont, hogy a magyarok hosszú kelet-európai tartózkodásuk során lóállományukban nem kerülhették el a tarpán hatását, még abban az esetben sem,

ha maguk nem is háziasították volna azt. [Nyilván éppen elég háziasított tarpánutódot vettek át kereskedelmi vagy háborús úton azoktól a népektől, melyekkel vándorlásuk során kapcsolatba kerültek. Magam a két fennmaradt tarpánkoponya közül egyet láttam Leningrádban: éppen olyan volt, mint egy tipikus honfoglalás kori koponya, külső kinézésében és méreteiben egyaránt (Bökönyi, 1974).]

Fontos szerepet játszott honfoglaló őseink állattartásában a *kutya* is. Ez mindenekelőtt onnan adódott, hogy a népvándorlás kor kavargó évszázadai-ban is fennmaradt, és talán még tovább is fejlődött két állatfajnál, a lónál és a kutyánál a szelekcióval és izolációval együtt járó tudatos állattartás, és ez legalább egy, de talán két kutya fajta fennmaradását eredményezte: Zala-vár 9–10. századi rétegeiből előkerült egy agár, melynek nyakában különben kék gyöngy volt a szemmelverés ellen és Kardoskút-Hatablak korai Árpád-kori településéről is előkerült egy hasonló koponya. Ezek az agarak a jól ismert keleti agárcentrumból származhattak (amely mellett Galliában is létezett egy ilyen központ, ahonnan a kelta és a római agarak nyerték eredetüket, melyek hazánkba is eljutottak, s mind csonttanilag, mind pedig ábrázolások révén jól ismertek). Nagyon valószínű, hogy azok a kuvaszok, melyeket Matolcsi Keszthely-Fenekpusztáról leírt, szintén a honfoglaló magyarokkal került ide, ilyen fajta kutyák Mongóliától a Kárpát-medencéig mindenütt előfordulnak, s Afganisztántól kezdve a füves steppei övben magam is sokszor találkoztam velük. Puli és komondor koponyaalkatú kutyák is előfordulnak a fenti területen, sőt puliserűek hazánkból a neolitikum óta ismertek, hogy azonban ezeknek göndör fekete vagy fehér szőrük volt-e, ezt nem lehet megállapítani, így az is aligha dönthető el, vajon a puli őse magyar kutya fajta volt-e vagy sem?

Nagyon röviden kell szólni a sertésről, egyébként gazdasági jelentősége is csekély volt. Vitathatatlan, hogy őseink tartották, hiszen csontmaradványai két temetőben is előfordulnak és korai Árpád-kori falvakban is tartották őket. Hogy aztán ezt a lábon hosszú távolságokra nehezen hajtható háziállatfajt bizony elég zűrös körülmények közt érkező őseink hozták-e ide, az elég bizonytalan, annak ellenére, hogy Formozov a Káma vidéki vaskori sertés és a szalontai sertés, Haveszon pedig a csuvas sertés és a göndörszőrű magyar sertés (de melyik?) közt erős hasonlóságot talált.

Hankó egyetlen Árpád-kori sertéskoponya és 17–18. századi néprajzi és történeti források vizsgálata alapján nem kevesebb mint 8 régi magyar sertésfajtát írt le, melyek azonban nehezen vezethetők vissza a honfoglalás korbá. Magam nagyszámú Árpád-kori sertésanyag vizsgálata során két sertéstípust határoztam meg, egy nagytestűt, mely talán helyi háziasítás eredménye volt és egy előrehaladott háziasítási stádiumban levőt, melyre kistestűsége mellett a koponya és állkapocs megrövidülése volt jellemző. Ebben a típusban először Zalaváron került elő néhány olyan állkapocs, melyek annyira megrövidültek, hogy bennük a kanok nagy agyari nem találtak kifejlődésükre elég helyet, így eltorzultak és gyökerük kinyomta az állkapocs külső, laterális oldalát. A zalavári előkerülés nyomán ezt először szláv sertésfajtának gondoltam, azonban később kiderült, hogy külföldi, nagy szláv lelőhelyeken ilyen sertések sehol sem fordultak elő, feltűntek viszont több középkori magyar lelőhelyen, így a budai várban, gyulai és sárospataki várakban és Debrecenben is. Nagyon valószínű, hogy bennük egy ősi magyar sertésfajtát találtunk.

Kis jelentősége miatt nem kívánok itt sem a kecskével, sem pedig a tevével

foglalkozni, szándékosan hagytam viszont a végére a *juhok* mint olyan háziállatfajt, melynek esetében talán lehet találni kapcsolatokat egy mai, Hankó által őseredetinek tartott magyar fajtával, a V alakban álló, egyenes-, csavart-szarvú rackával.

Egy dolog kétségtelen: ilyen juhok sem honfoglalás kori sírokban, sem Árpád-kori telepeken nem kerültek elő, de nem találtak ilyeneket a középkori Oroszország vagy a Matolcsi által tanulmányozott kelet-európai területeken sem. Hankó figyelmét azonban egy dolog elkerülte (annak ellenére, hogy — mint 1937-es munkájából kitűnik, ilyen adatra maga is akadt), az ti., hogy a rackacsoport (mert nem egyetlen rackafajta van!) jellemzője nem a szarvak V formája, hanem dugóhúzószerű csavartsága (emellett legtöbb fajtánál a nőstények hasonló szarvaltsága) és a hosszú, inkább csak nemezkészítésre alkalmas szőrköntös. A legkorábban (i. e. 4. évezred) Egyiptomban és Mezopotámiában feltűnt rackák dugóhúzószerű szarvai pödröttek és vízszintesen állnak, ilyen egyedek a Levantén és Anatóliában is már legalább az i. e. 3. évezredben feltűntek, de hamar eljutottak Iránba, a türkmén steppékre és a Kaspi-tenger mellékeire is. Jellemző rájuk, hogy az arid és meleg területek állatai. Hogy hol és mikor jutottak el a magyarokhoz, nem tudjuk, miután nem ismerünk — mint láttuk — magyar lelőhelyről származó csontanyagot a vándorlás időszakából, inkább csak sejtjük, hogy ez Levédia vagy Etelköz előtt aligha történhetett.

Ilyen vízszintesen álló szarvú rackák talán már az avarok állattartásában is előfordultak, bár kétségtelen, hogy avar sírokban az általam „ősi európai fajtacsoport”-nak nevezett típus — tehát csigásszarvú „rézjuhok”, ún. tőzegjuhok és szarvatlan egyedek — fordultak elő. Két avar temető, Zitawska Ton (Zsitvató) és Bányog-Gyűrhegy egy-egy sírjából előkerültek juhkoponyák a szarvcsapok tövi részével, melyek igen nagy valószínűséggel, bár nem teljes bizonyossággal ebbe a vízszintesen álló rackatípusba voltak sorolhatók.

Hasonló szarvcsapok és töredékeik Árpád-kori telepeken is előfordultak az imént említett ősi európai fajtacsoport juhai mellett. A 16. század elejéről ezeknek a rackajuhoknak, hiteles művészi ábrázolását is ismerjük M. S. mester „Kálvária” c. oltárképéről. Az első V alakú szarvállású rackák hazánkban csak a 16—17. sz.-ban tűntek fel, nyilván tudatos tenyészkiválasztás révén.

Egyébként vízszintesen álló szarvú rackajuhok továbbra is bőven előfordultak, sőt hosszú ideig többségben is voltak. Ezek a juhok jól azonosíthatók az *Angyalffy Mátyás András* 1817-ben Sopronban megjelent munkájában leírt „magyar juhokkal”, melyek jellemzője a szerző szerint, hogy hosszú rőfnyi vagy még hosszabb szarvuk van, mely kifelé álló és egyenesen, de drótszerűen pödrött. Talán ezek azok a „magyar juhok”, melyeket még a múlt század második felében is határozottan elkülönítettek a „racka”-juhtól a hortobágyi legelőterületeken.

Ilyen vízszintesen álló, pödrött-szarvú juhok ma is előfordulnak hazai rackatenyészetekben, de kiselejtezik őket, mert nem illenek bele a rackáról századunk eleje óta kialakított képbe. Egy ilyen koponya a Magyar Mezőgazdasági Múzeum csonttárában is megtalálható, egy másikat pedig magángyűjteményből ismerek.

Racka-fajtacsoportbeli — megint csak vízszintesen kifelé irányuló szarvú juhok a Balkán-félszigetre is bejutottak és ott — ha egyre kisebbedő számban is — ma is élnek. Talán a bolgárokkal kerültek oda, bár az sem lehetetlen,

hogy a török hódítás vitte be Anatólia felől őket, mindenesetre török ábrázolásokról ismertek.

Az arid vidékekről származó racka-fajtacsoport ilyen területekkel, elsősorban Türkmenisztánnal, Iránnal vagy a Kaukázuson keresztül Anatóliával való kapcsolatokra hívja fel a figyelmet a magyar őstörténet során. Hasonló kapcsolatok lehetősége következnek be, amennyiben egyszer bizonyíték lenne arra, hogy a magyar szürke marha valamilyen előformája bekerült a Kárpát-medencébe honfoglaló őseinkkel — ez utóbbi fajta esetében is.

Eddig ugyanis a magyar szürke marhát kényelmesen a *primigenius*-típusba soroltuk, sőt Hankó az őstulok (*Bos primigenius*) egyenes leszármazottjának tartotta. Ma azonban már — az ázsiai házi- és vadmarhák alaposabb koponyatani megismerésével — ebben nem is vagyunk annyira biztosak. Magam inkább az ún. *orthoceros*-típusba sorolnám, abba a csoportba, amelybe bizonyos közép- és belső-ázsiai arid területek marhái, pl. a kalmük vagy kirgiz marha tartoznak, és amelyek a zebuhoz is közel állnak. Az *orthoceros* marhatípus nagyon valószínűen az őstulok valamelyik ázsiai helyi fajtájától vagy alfajától, esetleg éppen az indiai őstuloktól (*Bos primigenius namadicus*) származik. A két házimarha-típus közti fő különbség az, hogy a *primigenius*-típus szarvaspajai előre és kissé lefelé irányulók, az *orthoceros*éi pedig felfelé és elég egyenesen állnak.

Sajnos, az *orthoceros* marhákról történetileg keveset tudunk, inkább környezeti igényeiket ismerjük, amelyek meglehetősen azonosak a rackajuh-fajtacsoportéival, így vándorló őseink által való esetleges átvételük is hasonló irányú kapcsolatokra mutatna.

IRODALOM

- BÖKÖNYI, S.: Die Haustiere in Ungarn im Mittelalter auf Grund der Knochenfunde. In: FÖLDES, L. (szerk.): Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Budapest, 1961, 1–15.
- BÖKÖNYI, S.: Die Wirbeltierfauna der Ausgrabungen in Zalavár. In: SÓS, A.—BÖKÖNYI, S.: Zalavár. Arch. Hung., XLVI, Budapest, 1963, 313–371.
- BÖKÖNYI, S.: History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. Budapest, 1974.
- BÖKÖNYI, S.: The Przewalsky horse. London, 1974.
- HANKÓ, B.: A magyar szarvasmarha eredete — Ursprung des ungarischen Rindes. Tisia, 1, Debrecen, 45–65.
- HANKÓ, B.: A magyar juh eredete, múltja és jelene — Ursprung und Geschichte des ungarischen Zackelschafes. Tisia, 2. Debrecen 1937, 47–115.
- MATOLCSI J.: Archaeozoológia. In: HAJDU P.—KRISTÓ GY.—RÓNA-TAS A. (szerk.): Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba, I: 1, Budapest 1976, 164–201.
- MATOLCSI J.: Állattartás őseink korában. Budapest, 1982.
- MOHR, E.: Das Urwildpferd. Die Neue Brehm-Bücherei, 249, Wittenberg, 1959.
- NOBIS, G.: Vom Wildpferd zum Hauspferd. Fundamenta, B. 6. Köln.
- ZALKIN, V. I.: Materialy dlja istorii szkotovodsztvja i choty v Drevnej Ruszi. MIA, 51, Moszkva, 1956.